

1 Jazyk a společenský jedinec (První část)

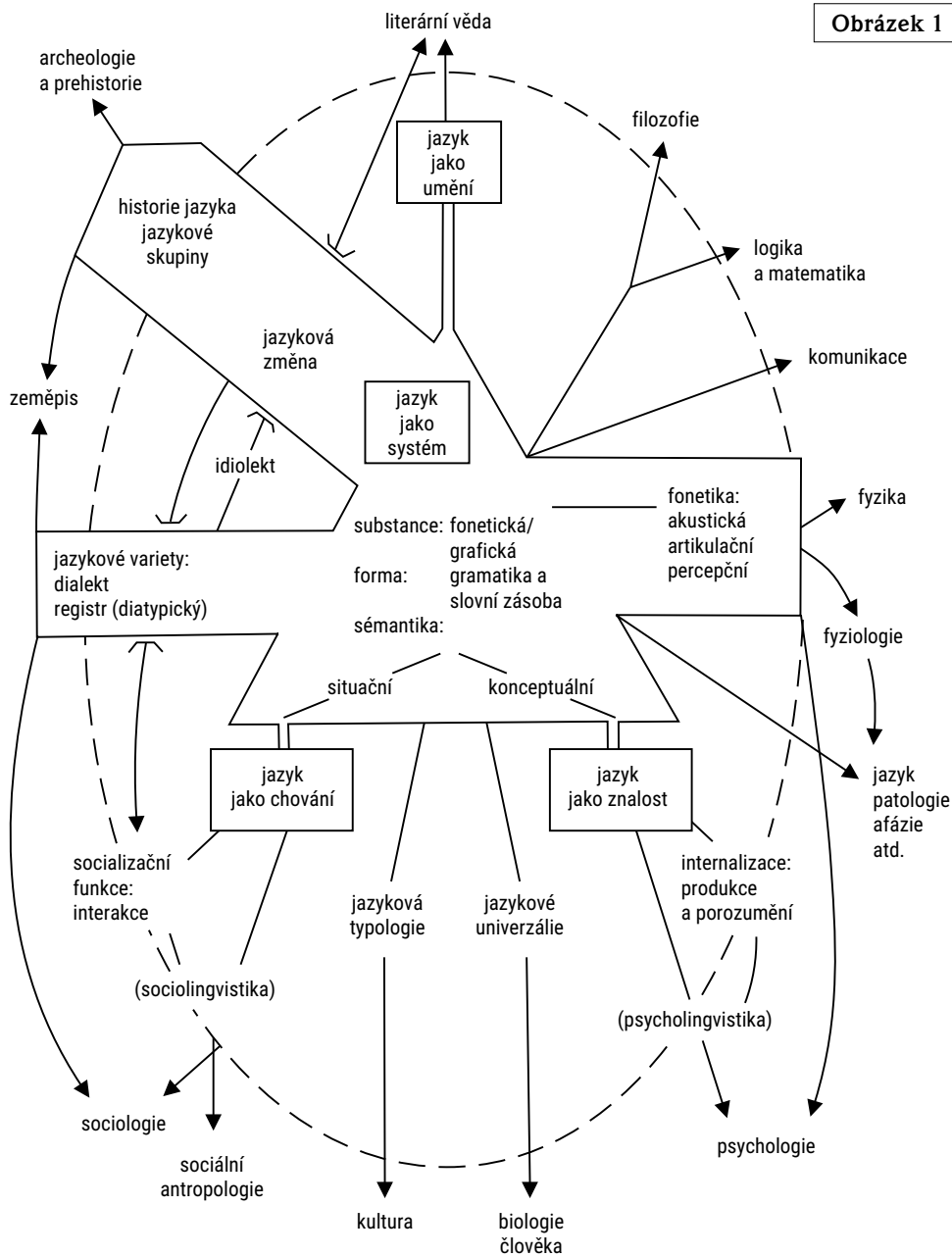
1 Jazyk a prostředí

Jestliže se někdy rozhodneme ohlédnout za ideologií sedmdesátých let minulého století, jak to navrhoval pisatel imaginárního „pohledu zpět z roku 1980“, uveřejněném v *Observeru* v prvním čísle této dekády, je pravděpodobné, že si všimneme jednoho tématu, které jasně dominuje, tématu „člověka společenského“, „společenského jedince“. Nejde o společenského člověka jako protikladu k jednotlivci, ale o jednotlivce v jeho společenském prostředí. Co pisatel předvídal – a zdá se, že se pravděpodobně nemýlil – bylo v podstatě to, že zatímco bychom se měli nadále soustředit na člověka ve vztahu k jeho prostředí, jak jsme to činili v šedesátých letech, léta sedmdesátá svědčí o změně důrazu z prostředí čistě fyzického na prostředí sociální. Nejde o nic nového, ale dosud se to zdálo druhořadé; v průběhu posledních dvaceti let jsme se více starali o výstavbu a obnovu měst, o plynulý provoz dopravy kolem nás či nad našimi hlavami, a v době zcela nedávné nás nejvíce zajímalo znečištění a vyčerpání našich materiálních zdrojů. Toto nevyhnutelně odvrátilo naši pozornost od úvah o jiné stránce našeho prostředí, a sice o té, jež je tvořena lidmi – nikoli pouze kvanty lidí, tj. kolik se jich vejde na čtvereční kilometr, ale lidmi jako jedinci, s nimiž máme kontakty víceméně osobního druhu.

„Prostředí“ je jak sociální, tak i fyzické, a abychom měli pocit blaha, je třeba být v absolutním souladu s prostředím, v souladu s oběma typy prostředí. Tento druh blaha bývá předmětem environmentálních studií. Před deseti lety jsme poprvé zaslechli něco o „ergonomice“, o studiu a kontrole prostředí, v němž lidé pracují. Mnozí si jistě vzpomenou na reklamní slogan londýnského dopravního podniku „Jak velký je řidič autobusu?“, který hlásal, že nové modely autobusů

širší oblasti za pomoci tří pojmenování: „jazyk jako znalost“, „jazyk jako chování“, „jazyk jako umění“.

Obrázek 1

o psychosociolingvistiku: externí chování organismu, na něž je pohlíženo z hlediska interních mechanismů, jež ho řídí.

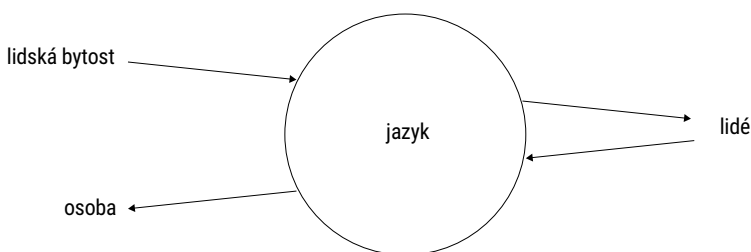
Jak bylo výše zmíněno, oba směry se navzájem doplňují. Proto by bylo logické také vyvodit, že jsou nepochybně neoddělitelné jeden od druhého. Je-li tomu tak, tato neoddělitelnost platí i v opačném směru. Je pravda, že to, do jaké míry je jedinec schopen jazykové interakce s jinými jedinci, vypovídá rovněž ledacos o tom, jaká je vnitřní konstituce tohoto jedince samotného. Ale opak je také pravdou. Skutečnost, že mozek má schopnost uchovávat jazyk a používat ho k efektivní komunikaci, vypovídá o tom, že se komunikace koná, že jedinec má určitý „potenciál chování“, který je charakteristický pro jeho interakci s jinými jedinci téhož druhu.

Jelikož není pochyb, že lidský mozek se vyvinul do dnešní podoby díky procesu komunikace jedné lidské bytosti s druhou, je pravděpodobné, že z evolučního hlediska je názor, který byl výše zmíněn v pořadí jako druhý, mimořádně významný. Ale to se nám zde nejeví jako hlavní východisko. Větší smysl nám dává to, že na jedince, o němž se domníváme, že umí mluvit, rozumí, umí číst a psát, vládne „mateřským jazykem“, je třeba pohlížet v sociálním kontextu, včetně role, kterou jazyk hraje v jeho vlastním vývoji. Věnujme se nyní představě jistého individuálního lidského organismu, lidské bytosti jako biologickému exempláři. Stejně jako u mnoha dalších druhů, jedinec je předurčen být členem skupiny, ale na rozdíl od všech ostatních druhů toho dosáhne – ne výhradně, ale rozhodujícím způsobem – prostřednictvím jazyka. „Lidská bytost“ se stává jedním ze skupiny „lidí“ právě pomocí jazyka. Ale „lidé“, pro změnu, se skládají z „osob“; díky tomu, že jedinec je účasten ve skupině, už není prostě jen biologickým exemplářem lidství – je osobou. A jazyk je opět hlavním prvkem tohoto procesu, neboť je to hlavně jazyková komunikační výměna se skupinou, která určuje jedincův status a formuje ho jako osobu. Znázornění tohoto procesu – viz obrázek 2.

JEDINEC

SKUPINA

Obrázek 2

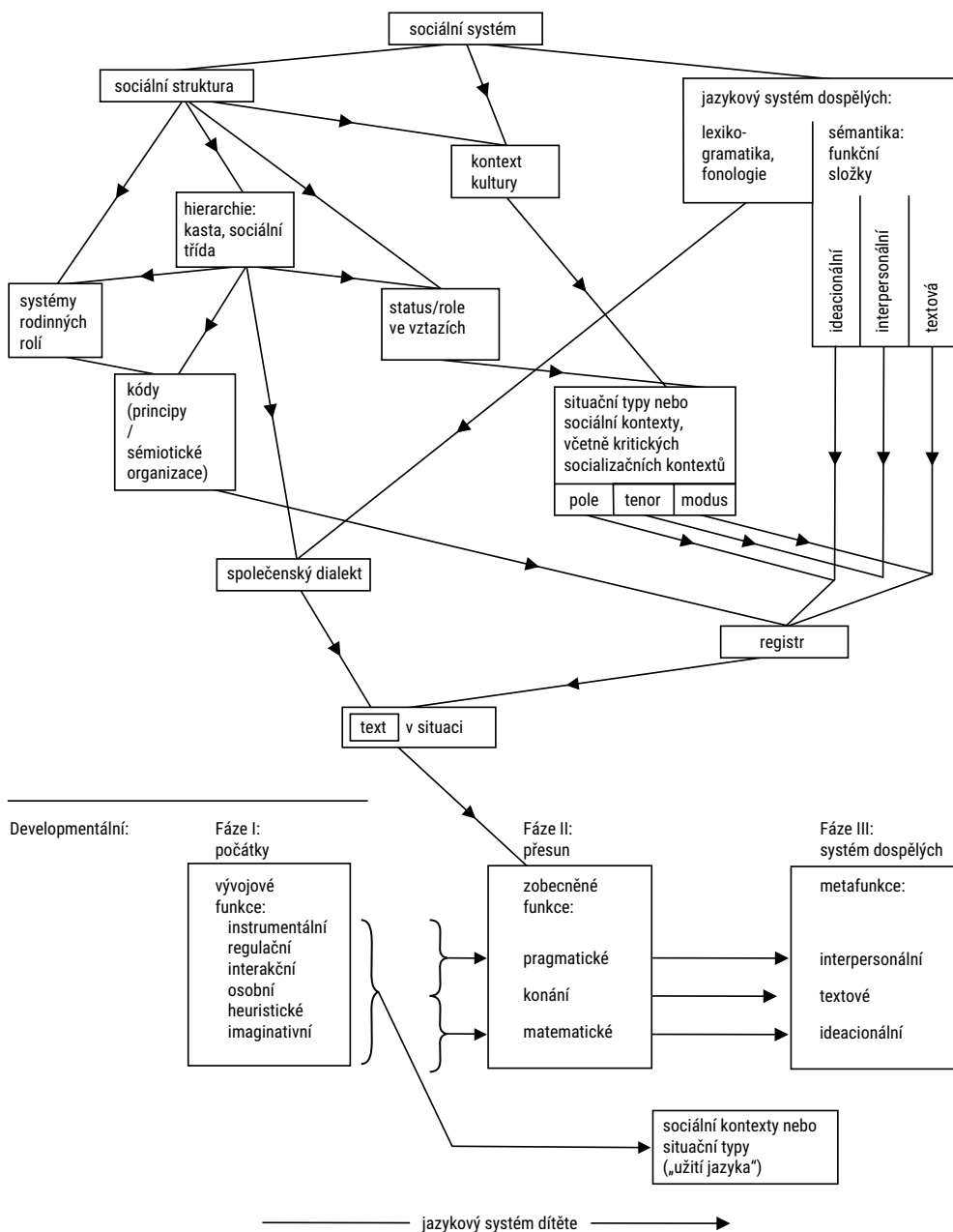
3 Sociologické aspekty sémantické změny

1 *Text, situace a registr*

1.1 Začnu s pojmem text, zvláště s ohledem na „text v situaci“ (*text-in-situation*),²⁰ který lze považovat za základní složku sémantické struktury – tj. sémantického procesu. Pojem „text“ nemá žádnou konotaci spojenou s rozměrem, může se týkat řečového aktu, řečové události, tematické jednotky, rozhovoru, epizody, vyprávění a tak dále.

Podle jednoho hlediska tím, co je na textu nejvíce zajímavé, je to, co v něm není obsaženo. Například účastníci setkání si navzájem přisoudí určitý status a role, a částečně se to děje tím, že věnují pozornost textu, významům, jež si vyměňují v rozhovoru. Nicméně, jak podotknul Cicourel, víme velmi málo o tom, jak to dělají; nemáme dosud žádnou opravdovou teorii jazykové interakce. Symbolické chování se nějak interpretuje, jsou nějak přiřčeny významy. Podle Cicourela (1969, 186–9) jedinec pracuje se čtyřmi interpretačními principy nebo předpoklady, které nazývá „reciprocitou perspektiv“, „normálními formami“, „principem etcetera“ (princip neúplnosti), „deskriptivní slovník“ a „indexní výrazy“. Při jakékoli výměně významů jedinec předpokládá, že (i) interpretace zkušeností jsou sdíleny, (ii) existují principy výběru a organizace významu, a tedy také (iii) rekonstituce a doplnění vynechávek (čili shoda na tom, co vynecháme a co ten druhý

²⁰ Zde opět z hlediska účelnosti a užitečnosti volíme s ohledem na cílového čtenáře zrcadlový termín „text v situaci“ a doprovázíme ho původním anglickým „text-in-situation“. Uvádění obou termínů, českého a originálního, se nám nezdá jako přínosné v době, kdy daná terminologie není ustálená, v oboru dochází k dynamickému vývoji, není možno spoléhat pouze na jedinou interpretaci, případně na jedinou autoritativní osobnost. Držíme se tudíž původní „hallidayovské“ terminologie co nejvíce a co nejpřesněji.

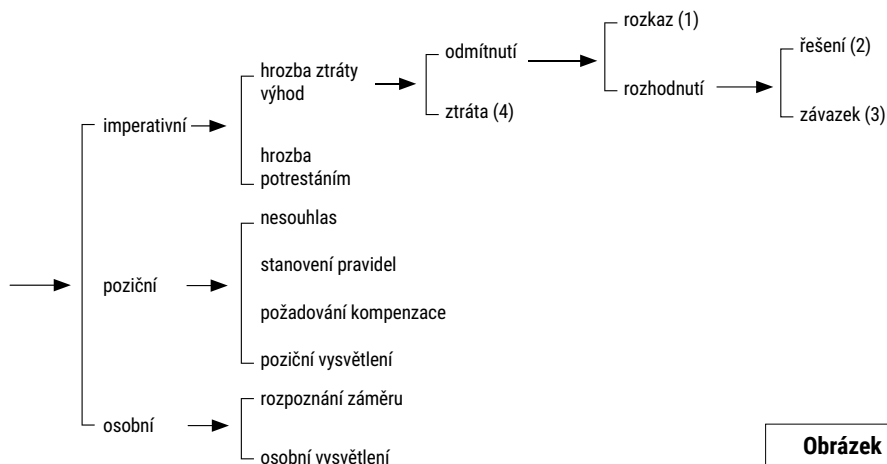
Obrázek 4

Schematické zobrazení jazyka jako sociální sémiotiky a přístup dítěte k systému

deprivation: material process, benefactive, Roget § 784 Giving; ‘non-middle’ type; (optional) Speaker *I* = Agent; Hearer *you* = Beneficiary; indicative, declarative; future tense; negative

Examples:

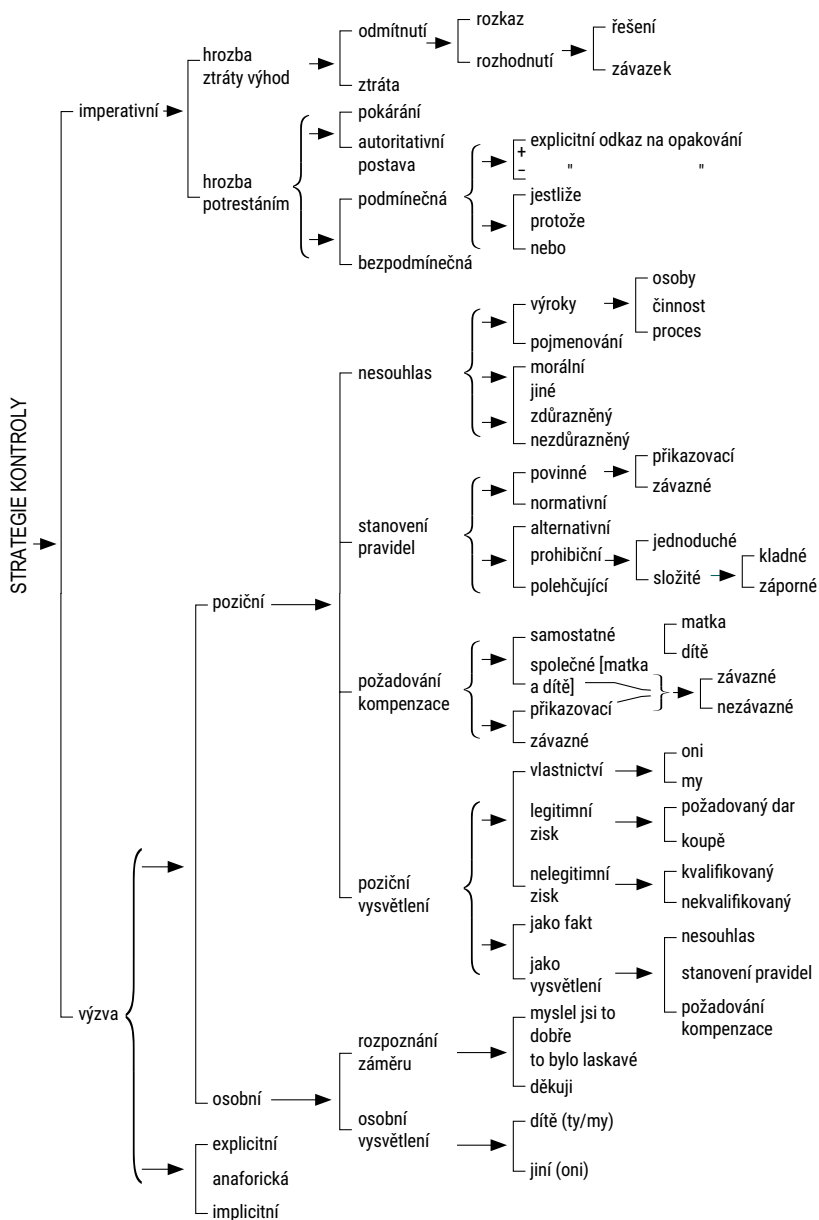
- (1) you go on outside
- (2) you’re going upstairs in a minute
- (3) I’ll have to take you up to bed
- (4) you’re not going to be given a sweet/I shan’t buy you anything

Obrázek 6

Systém jako celek v mnoha bodech odhaluje existenci korelace se společenskou třídou a rovněž s dalšími společenskými faktory; například z výzkumu, který byl zdrojem výše uvedeného, vyplynulo, že podstatně více matek ze střední třídy než matek z dělnické třídy si zvolilo typ poziční kontroly nadepsaný „stanovení pravidel“.

Druhý příklad pochází z díla Coultharda a kol. 1972. Pro větší názornost této sémantické sítě viz obrázek 7 (s. 118) z díla Hallidaye 1975c a obsírnější rozbor viz Sinclair a kol. 1972. Jedná se o studium sémantiky ve třídě. Socializačním činitelem (*agent*) je škola, kde jsou pravděpodobně nerozlučně spjaty regulační a instruktivní prvky. Autoři zkoumali alternativy, které měl učitel k dispozici v době zahájení diskurzu: mohl si vybrat „přímou“ alternativu, která je svou podstatou převážně „regulační“, nebo si mohl vybrat „informující“ či „vyvozující“ alternativy, které jsou převážně „instruktivními“ kontexty. Obrázek 8 (s. 120) uvádí některé z možností pod titulem „direktivní“; adaptovaný model odpovídá Turnerově schématu.

Testová situace:

Co byste dělal/a, kdyby vám přinesl/a kytky květin a zjistil/a byste, že je vzal/a ze sousedovy zahrady? Představte si, že s vámi byl/a na nákupu a když jste přišli domů, zjistil/a jste, že vzal/a nějakou menší věc z jednoho z regálů, aniž byste si toho všiml/a. Co byste řekl/a nebo udělal/a?

Obrázek 7

Sémantický systém pro soubor regulačních situací (sociální kontrola)

7 Sociosémantický charakter diskurzu*

1 Sémantický systém

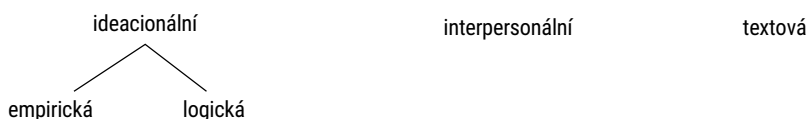
Vycházíme z předpokladu, že sémantický systém je jednou ze tří vrstev, které vytváří jazykový systém:

Sémantická rovina (význam)

Lexikogramatická rovina (slovní vyjádření, tj. syntax, morfologie a slovní zásoba)

Fonologická rovina (zvuk)

Za druhé, předpokládejme, že sémantický systém se skládá ze čtyř funkčních složek: empirické, logické, interpersonální a textové. První dvě spolu úzce souvisí více než jiné dvojice a mohou být sdruženy pod názvem „ideacionální“ (viz dále s. 180):

Za třetí, budeme předpokládat, že každá vrstva a každá složka je popsána jako síť alternativ, soubory vzájemně propojených voleb, jejichž forma je: „jestliže *a*, potom buď *b* nebo *c*“. K variantám této obecné formule patří: jestliže *a*, potom buď *x* nebo *y* nebo *z* a buď *m* nebo *n*; když *x*, nebo když *m*, potom buď *p* nebo

* Textem, který posloužil tomuto interpretačnímu cvičení, je *The lover and his lass* (*Milenec a jeho milá*) z knihy *Further fables for our time* (*Další bajky pro naši dobu*), jejímž autorem je James Thurber. Text je přetištěn na konci této kapitoly (s. 203–204).

8 Jazyk v městské společnosti

Město je místem, kde se hovoří. Je budováno pomocí jazyka a jazyk je tím, co město drží pohromadě. Obyvatelé města čerpají spoustu energie na vzájemnou komunikaci; jejich konverzace upevňuje a utváří ideové základy, na nichž je postavena městská společnost. Posloucháme-li hovor lidí ve městě, slyšíme opakované zmínky o různých institucích, časech a místech, druzích činností a formách společenských vztahů, které jsou typické pro městský život.

Toto všechno by se dalo jednoduše popsat výrazem „řečová komunita“ (Gumperz 1968). Město je řečovou komunitou. Ovšem toto označení je velmi obecné a dalo by se použít skoro o každém větším seskupení lidí. Měli bychom tedy říci, co tento výraz znamená a jaký konkrétní význam má, máme-li na mysli městskou společnost.

„Řečová komunita“ je ideálním konstruktem, spojujícím tři odlišná pojetí: pojetí společenské skupiny, komunikační síť a jazykově homogenní společenství lidí. Každé z těchto pojetí v sobě skrývá něco jako normu. Řečová komunita je v tomto ideálním smyslu skupinou lidí, kteří (1) jsou spojeni nějakou formou společenské organizace, (2) hovoří spolu a (3) všichni hovoří velmi podobně.

Dialektologové vždy připouštěli, že toto je ideální výklad, ne tak docela odpovídající skutečným skupinám lidí. Když vezmeme v úvahu obyvatele tradiční staré dobré evropské vesnice, ti snad opravdu vytvářeli něco jako komunikační síť: v Littleby, Kleinstadtu nebo Malgorodu byli cizí lidé vzácností. Sotva však tvořili jednotný společenský celek – kromě skutečnosti, že spolu bydleli v jedné vesnici – je jisté, že určitě všichni nemluvili stejně, zvláště když vezmeme v úvahu statkáře a faráře.

Nicméně, pojem „řečová komunita“ funguje docela dobře pro oblast lingvistiky ve venkovském kontextu. „Dialekt Littleby“ se dá použít, a vskutku se tradičně

Doslov

M. A. K. Halliday a jeho kniha *Jazyk jako sociální sémiotika*

Michael Alexander Kirkwood (zkráceně M. A. K.) Halliday se narodil 13. dubna 1925 v Leedsu. Jeho život byl od počátku poznamenán zájmem o jazyky, už díky rodinnému pozadí, otec byl profesionální dialektolog a anglista, matka studovala moderní jazyky. V roce 1942 se sedmnáctiletý Halliday přihlásil do vládního programu výuky jazyků (což bylo chápáno jako strategická činnost a pomoc válečnému úsilí), zvolil si čínštinu, po roce a půl byl odeslán do Indie, kde spolupracoval s čínskými zpravodajci. Formální studium čínštiny si posvětil BA na University of London, pak strávil další tři roky studiem v Číně (tehdy ještě ne komunistické, ale kuomintangské). Doktorát získal v poli sinologie už v Cambridgi, kde se seznámil s tím, koho můžeme považovat za jeho osobního učitele, totiž s J. R. Firthem, který jej odvedl od praktické filologie k teoretické lingvistice. Pro českého čtenáře je třeba připomenout, že Firth (1890–1960) byl vedoucím představitelem tzv. *Londýnské školy*, která se soustřeďovala na zkoumání jazykového významu v situačním komunikačním kontextu a obecně se věnovala antropologické sémantice, tedy problémům, které výrazně ovlivnily právě M. A. K. Hallidaye a které jsou přítomné i v knize, která leží před čtenářem. Hallidayova první akademická pozice byla jako lektor čínštiny v Cambridgi (1954–1958), pak byl asistentem na Edinburské univerzitě (1958–63), rok na University College v Londýně, od roku 1964 do roku 1974 střídal pozice na amerických univerzitách (Indiana, UCL, Stanford, Illinois), na rok se vrátil do Británie, aby se nakonec v roce 1976 odstěhoval do Austrálie, kde se stal prvním profesorem teoretické lingvistiky na Sydneyské univerzitě, kde svou kariéru ukončil emeritováním v roce 1987, zemřel 15. dubna 2018 tamtéž.

Kniha *Language as social semiotic* poprvé vyšla v Londýně v roce 1978 a je vlastně konvolutem dřívějších studií, v mnohém navazuje na jeho starší a vlivnou